

ՇԵՔՄՈՒՐԸ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԶԱՐԲԷԱՆԱԼՅԱՆԸ ՇԵՔՍՊԻՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս հարցը նոր է արծարծվում, բայց հարցի ատաղձը կապված չէ ինչ-որ մի նորագույն վավերականի հետ: Վավերագրի հայտնաբերում, որոշ պայմանականությամբ ասած, կատարել ենք, սակայն հայտնաբերվածները բավականին զիջում են իրենց գրական-շեքսպիրագիտական կշռով այն ծավալուն նյութին, որ և՛ կար, և՛ չկար: Կար, որովհետև տպագրված էր գրեթե մեկ դար առաջ: Չկար, որովհետև ոչ ոք ջանք չէր արել պրպտելու, շոշափելու այդ նյութերը իբրև խիստ ուշագրավ փաստեր, իբրև հայ շեքսպիրագիտության մի արժեքավոր ավանդ, որ զալիս է այն ժամանակից, երբ ձևավորվում էր մեր շեքսպիրագիտական միտքը: Եթե խնդրին մոտենանք գրական-պատմական չափանիշով, ապա պիտի շեշտենք, որ ժամանակին, մի քանի տողանոց շեքսպիրաձոն գրաբար զեղումների կողքին, Գարեգին Զարբհանալյանի արածը մի նշանավոր գործ էր:

1853 թվականին Ադամյանի Պոլսո ուսուցիչ Գ. Զարբհանալյանը հրապարակել է Շեքսպիրին նվիրված անստորագիր երկու հոդված: Դրանք հետագայում դարձան իր շարադրած արևմտանվրոպական գրականության պատմության Շեքսպիրին նվիրված բաժնի հենքը:

Նախ մի քանի խոսք Զարբհանալյանի կենսագրական ու գրական վաստակից, ապա կանցնենք բուն նյութին:

Ինչպես նշեցինք, Զարբհանալյանը (նաև Սահակյան) պոլսեցի է, ծնվել է 1827 թվականին: Տակավին տասնամյա մանուկ, նրան հանձնում են Մխիթարյան միաբանությանը: Ուսման ընթացքն ավարտելուց հետո 1850 թվականին ուսուցիչ է կարգվում նույն վանքում: Այնուհետև ծննդավայրում ուսուցչություն է անում մի տասնամյակ՝ 1858—1868 թվականներին: Միաբանությունում վարում է զանազան պաշտոններ՝ տպարանապետ, վերակալ, հյուրընկալ: Եվ գրեթե քսան տարի (1876—1894) միաբանության քարտուղարն է լինում:

Ալցեկեկ է Ղըրմ, Փարիզ՝ ազգօգուտ մշակութային-կրթական խնդիրներով, վախճանվել է 1901 թվականին:

Զարբհանալյանն աչքի է ընկել ծայրահեղ համեստությամբ: Ինչպես վիպակ է «Բազմավեպը» մահախոսականի մեջ, հիվանդ ժամանակ նա խնդրել է ոչինչ չգրել իր մասին: Կենդանի ժամանակ էլ «միշտ հակառակած է անունն զրոշմելու իր զանազան հեղինակությանց և թարգմանությունց վրա»: Մավալուն հողավածները շարունակ տալիկ են առանց անվան հիշատակության, իսկ զրբերի ճակատին անունը ընտել չի դրել: Երկհատորանոց աշխատությունների միայն առաջին զրբի ներածության վերջում գրել է՝ «Հ. Գ. Զարբ», որ նշանակում է՝ «Հայր Գարեգին Զարբհանալյան»: Երկրորդ հատորներն այդ էլ չունեն, բոլորովին անստորագիր են, անանուն: Այդպես էլ գործել է ավելի քան կես դար: Ստացած շքանշանները և մեծարժեք նվերները մահվանից հետո խցում գտնում են «ծածկված և նետված մի աննշան խորշի մեջ»:

Այս է կյանքը:

Ահա և վաստակը. Զարբհանալյանը հայ իրականության մեջ առաջին դեմքն էր, որը տվեց հայ գրականության և օտար մատենագրության բազմահատոր պատմության զրբեր՝ հենված տպագիր և ձեռագիր հարյուրավոր աղբյուրների վրա: 1856 թվականին լույս տեսավ նրա «Պատմութիւն մատենագրութեան յունաց, հռոմէայեցոց և հարց եկեղեցոյ» պատկանելի ուսումնասիրությունը (շուրջ 850 էջ): Գրբի նյութը հունահռոմեական գրականությունն է: Հեղինակը աշխատանքը ծրագրել և գլուխ է բերել մեծ ընդգրկմամբ: Հին աշխարհի գրականության պատմությունը լրացնում են նոր հատորներ: 1847 թվականին լույս է տեսել «Պատմութիւն մատենագրութեան միջին և նոր դարուց հարեմուտս» երկհատորակը (գրեթե հազար էջ): Դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչքան նորություններ էին բերում այդ զրբերը, որ խոսում էին Հոմերոսից, Դանթեից, Գլոբեից, Շիլլերից, Շեքսպիրից, Ռասինից, Բայրոնից, Վոլտերից, Բալզակից, հայությանը հաղորդակից դարձնում օտար ազգերի գրականության կանոնավոր պատմությունը:

Նույն կերպ, բայց ավելի լայն ծավալով գրականագետը ստեղծում է հայ գրականության պատմությունը: 1865-ին լույս է ընծայում «Պատմութիւն հայերեն գրութեան» աշխատության առաջին հատորը (650 էջ), ապա նոր գրականությանը նվիրված երկրորդ հատորը՝ 1878-ին: Մի քանի անգամ տպագրվում է ուսումնասիրությունը, որը, առանձնապես հին գրականության հետ կապված մասը, բանասիրական ծանրակշիռ

գործ է: 1916-ին Լեոն Նրան համարել է «հայոց գրականության պատմության մինչև այժմ էլ եղակի մասնագետ և հեղինակ»: Զարբհանալյանի մահվան առթիվ Ս. Մալխասյանցը այն կարծիքն է հայտնել, թե Նրա հայոց հին գրականության պատմությունը «նոր դարագլուխ բացեց մեր հին մատենագրության ուսումնասիրության և արժարժեղութեւ գործում», թե այդ հատորը «եղել է ուսուցիչ բոլոր նրանց, որոնք զբաղվել են հայոց հին մատենագրությամբ...» և Զարբհանալյանի «հիշատակը, իբրև երախտավորի, անմոռաց կմնա այս գիտությունների պատմության մեջ»:

Հայոց հին ու նոր գրականության զարգացման հարցերի հետ են կապվում խոշոր գիտնականի նաև այնպիսի գործեր, ինչպիսիք են «Հայկական մատենագիտությունը», որը տալիս է 1565-ից մինչև 1883 թվականը լույս տեսած հայերեն հրատարակությունների այբբենական ցուցակը (Վենետիկ, 1883, 734 էջ), «Մատենադարան հայկական թարգմանությունց նախնյաց» (Վենետիկ, 1883, 783 էջ), «Պատմություն հայկական տպագրության» (Վենետիկ, 1895, 284 էջ), «Ուսումնասիրությունը հայ լեզվի և մատենագրության հարեմուտս» (Վենետիկ, 1895, 402 էջ):

Այժմ տեսնենք, թի ինչ տեղ է գրավում Զարբհանալյանը հայ շեքսպիրագիտական պատմության մեջ:

Շեքսպիրը զբաղեցրել է գրականագետին ավելի քան երկու տասնամյակ՝ 1853-ից մինչև 1874 թվականը: Մեր իրականության մեջ վաստակավոր գրականագետը միակն է, որ ժամանակին այդպես հետևողականորեն արժարծել է Շեքսպիրի կյանքի ու ստեղծագործության խնդիրները: Նա մեծ անգլիացու հետ առնչվում է երկու առանձին, ժամանակի համար շատ ուշագրավ հոգովածով, արևմտակրոնական գրականության պատմության իր հեղինակած գրքի շուրջ երեսուն էջով: Կա նաև մի չորրորդ աղբյուր. բազմիցս, գրեթե երկու տասնյակ անգամ, գրական այս ու այն հարցը շոշափելիս, նա վկայարարում է Շեքսպիրին: Իր այնքան մեծարած Ռասինին ու Միլտոնին առանձին հատվածներ հատկացնելուց հետո հեղինակն այլևս ոչ մի առիթով չի անդրադառնում նրանց, իսկ Շեքսպիրին դիմում է շատ հաճախ: Նվ այն էլ ինչպիսի՜ սքանչացումով և նրա մեծության խորունկ գիտակցությամբ:

Զարբհանալյանն առաջին հայ հեղինակներից է, որ գիտականորեն զբաղվել է Շեքսպիրով: Նա է, որ տակավին 1853 թվականին առաջին անգամ ընդգծել է Շեքսպիրին գիտականորեն՝ «հավատարմությամբ», այսինքն «ոտանավորը՝ ոտանավոր և արձակ մասերն ալ» արձակ թարգ-

մանելու կարեւորութիւնը: Այդ կերպ միայն «հեղինակի ոգին, բռնած ոճն ա'լ ավելի լավ կըրնան իմանալ ընթերցողը»: Այս պահանջի նշանակութիւնն ավելի պարզ կլինի, եթէ ասենք, որ առանձին թարգմանիչներ այն աստիճան կարեւորութիւն չէին տալիս շեքսպիրյան երկերի դեղարվեստական յորահատութիւնների պահպանմանը, որ չափածո ամբողջ տրիստեր արձակ էին թարգմանում: Այսպէս, Ա. Կ. Տետեյանը 1866-ին, Զմյուռնիայում, ճիշտ է, բնագրից, բայց արձակ թարգմանել էր «Հոռմեա և Ճուլիեզգան»:

Շեքսպիրյան երկերը հմտորեն և հարազատորեն թարգմանելու միտքը Զարրհանալյանի համար ունեցել է առաջնահերթ կարեւորութիւն: «Թարգմանալի» հոգովածից երկու տասնամյակ անց, կրկին արժարժելով Շեքսպիրին պատշաճորեն թարգմանելու խնդիրը, բանասերն ասում է, որ նրան երբեմն մատուցում են «անհատուկ թարգմանութիւններով և հապալմամբ կամ հավելածով»: Շեքսպիրին թարգմանել հարազատորեն, իրեն վայել արվեստով՝ այս հարցն է առաջադրում հեղինակը:

Զարրհանալյանի վաստակը ունի և մի ուրիշ կարեւոր արժանիք. նա «Համլետի» շատ կտորներ թարգմանել է աշխարհարար: Այս հանգամանքը ևս ոչ մի տեղ չի նշված: «Համլետի» հայերեն թարգմանութեան պատմութեան մեջ ևս նա ունի իր տեղը:

Անցնենք Զարրհանալյանի շեքսպիրագիտական ուսումնասիրութիւններին՝ հետեւելով պատմական հաջորդականութեանը, քանի որ դա ցույց է տալիս նաեւ նրա զարգացումն իրեն գրականագետի և շեքսպիրագետի:

1853-ի մարտին Զարրհանալյանը, երբ տավակին 26 տարեկան էր և գրում էր հունա-հռոմեական գրականութեան պատմութիւնը, որ լույս ընծայեց երեք տարի անց, այն ժամանակվա երկշաբաթաթերթ «Բագմավեպում» տպագրում է «Գուլիելմո Շելյսթր» անունով բավական ծավալուն, հմտալից մի ուսումնասիրութիւն առանց ստորագրութեան: Ասենք, որ ընդհանրապէս ժամանակի սովորութիւն էր անստորագիր տպագրել նույնիսկ բանաստեղծութիւններ, բառարաններ...

Ո՞վ է Շեքսպիրն ըստ հոգվածագրի: «Անգղիո թատերգութեան հայրն ու հիմունքը, որի զորավոր ու բլուրաբեղուն հանճարուն ինչպան հիմա զուգակից մը չկրցավ հանել Անգղիա»: Շեքսպիրը ներկայացնում է մի ամբողջ ազգի գրականութիւն և թատրոն. «Անոր համար մենք ալ անգղիացիոց թատերգութեան վրա խոսելով, բավական կսեպենք միայն Շելյսթրի վրա տեղեկութիւն տալը», — հարում է բանասերը:

Ասեա ժամանակի մտայնությանը շահակադրվելու համար, Զարբհանայանը սկզբում անգերազանց հանճարներ է համարում «Քոռնեյիին և Ռասինին», սակայն վերլուծութիւնների միջոցին պատշաճն է հատուցում անգլիացուն՝ նա է բովանդակ մարդկության երկրորդ հանճարեղ գրողը Հոմերոսից հետո:

Շեքսպիրի կենսագրութիւնը շարադրելուց հետո, Զարբհանայանն ասում է. «Գանք հիմա իր թատերգությանցը»: Խոսքին ավելի կշիռ տալու համար մեջ է բերում այն կարծիքը, որ «իրավամբ» հայտնում է «երեւելի գաղիացի մը. Շեքսպիր այնպիսի դարմանալի թատերգական հանճար մը ունի, որ կարծես թե բնության մեջ որչափ որ վսեմ ու մեծ բաներ կան, իր գլուխը ժողվել էր»: Շեքսպիրի մեծության հիմքերից մեկը Զարբհանայանը համարում է այնպիսի ոճը, որ հաճելի է նաև ռամիկին, որով և հեղինակը ավելի օգտակար է լինում: Շատ ուշագրաւ միտք, որ երևույթ էր ժամանակին:

Պատմականության լույսի տակ դիտելով Շեքսպիրի երկերը, հոգւածագիրը շարունակում է. «Իսկ թե որ ժամանակին ալ նայելու ըլլանք, Շեքսպիրին գերազանցութիւնը աշխրհիս մեկնն կառնեն»: Նա չի ունեցել դորավոր նախորդներ: Նա կատակերգության ու ողբերգության ասպարեզում անմեռ արժեքներ է կերտել «իրեն հանճարուն միայն ապավինած»:

Շեքսպիրի հայ մեկնաբանը գիտե, որ հանճարեղ թատերագիրը չի պահպանել ժամանակի, տեղի և գործողության միասնության կանոնները, և տալիս է հարցի ուրույն բացատրութիւնը: Վնասել է արդյոք այդ հանգամանքը Շեքսպիրին: Բնավ: Նա չի իմացել երեք կանոնները, բայց հանճարեղորեն իմացել ու կիրառել է երկու օրենք՝ բեմի վրա կերպարները կենդանացնելու և նրանցով հանդիսականների վրա զորեղապես ազդելու կանոնները: Զգիտնալ՝ չգիտնալ, «բայց երբոր մեյ մը իր գրիչն ձեռքն առնէ, ան ատեն ա՛լ կարծես թե մարդուս բնութենէն դուրս կելլէ. անանկ վեհ դյուցազներ՝ դիմացնիս կրբեմ, որ ուրիշ ամեն բան մոռցնել կուտա մարդուս»: Շեքսպիրի հանճարը տարերային է, ինքնաբերու. «կիրքերը առանց արվեստականության դուրս ցատկեցնելու մեջ միմիայն է, թե գորովո ըլլա և թե բուռն կիրքեր»: Վկայաբերելով դարձյալ մեկին, փորձում է հիմնավորել, թե ինչու Շեքսպիրի ստեղծագործութիւնները «այսչափ երկայն ատենվան մեջ ալ դեռ հավասարապես հաճո անցած են ամենուն», մահվանից «ինչվան այսօրվան օրս իր երկասիրութիւնները կը հրատարակվին մեծամեծ գովեստներով»: Պատճառը զգաց-

* Այսինքն՝ հերոսներ:

մունքների ազնվությունն է, որով տոգորված են նրա գրվածքները: Եթե «ուրիշ ամեն ողբերգակներուն» զխանք այս լույսի տակ, ապա նրանք Շեքսպիրին «չեն հասնիր»: Ուրեմն Շեքսպիրը զերազանցում է «ամեն ողբերգակներուն», որոնց մեջ ենթադրվում են, ինչ խոսք, նաև Կոռնելյու Լա Ռասինը:

«Կիրքերը առանց արվեստականության», այսինքն ռեալիստներն պատկերելուն մի անգամ ևս Զարրհանալյանը անդրադառնում է հոգվածի վերջում, բայց տալիս է ավելի առարկայական սահմանում կամ ձևակերպում. «... Իր ամենին ավելի մեծ ձիրքը, որով Եվրոպայի գրեթե ամեն թատերգական հանճարները կզերազանցեն, մարդկային բարուց ամենասարանչ նկարագրությունն է, որով դմարդ, ինչպես որ է իրոք, անանկ կձևացնեն»:

Շեքսպիրը մեծ է նաև կատակերգությունների մեջ: Նրա կատակերգություններում էլ «զորավոր, ստեղծիչ ու րեզմնավոր հանճար մը կփայլի. և ինչպես որ ողբերգությանց համար ըսինք, ասոնց մեջ ալ բնավորությանց նկարագրությունը շատ լավ կընեն»:

Այդ բոլորով է նա «մեծահանճար քերթող», որին ունին և գաղափարախոսությունը՝ «բռնած կերպին» ընթերցողներին մի որոշ գաղափար տալու համար բարվոր է համարում «Հուլիոս Կեսար» ողբերգությունից «ամբողջ մեկ հատված մը հավատարիմ թարգմանությամբ» հրապարակել մի ուրիշ անգամ:

Անցնում է հանդեսի ուղիղ հինգ համար, այսինքն երկու և կես ամիս և ահա 1853-ի հունիսի 1-ին «Բանաստեղծություն» բաժնում տեղ է տրվում «Հուլիոս Կեսարի» երրորդ դործողության Բ տեսիլին զբարար թարգմանությամբ (էջ 164—168):

Թարգմանությունն ունի նախորդ հոգվածի առարում՝ «տես երես 31»։ Ունի նաև փոքրիկ նախաբան, որը ներկայացնում է պիեսի բովանդակությունը՝ հիշյալ հատվածը ամբողջի մեջ առավել լավ հասկանալու համար: Հոգվածագրի շեշտված դրական վերաբերմունքը կա դեպի «արքայապալանությունը»: Եթե նախորդ հոգվածից միայն առանձին մտքեր են տեղ գտնում հետագայում հրապարակ եկող երկհատորյակի մեջ, ապա այս փոքրիկ հոգվածի բոլոր մտքերը, ամբողջ նախադասություններ, առանց բառ իսկ փոխելու, անցնում են երհատորյակ:

Ի՞նչ մտքեր են դրանք: Ի՞նչ կերպ է ընկալում գրականագետը Շեքսպիրին: Արդյոք ընդունո՞ւմ է «տիրասպանությունը», հանուն հայրենիքի ազատության ամեն ինչ զոհաբերելու գաղափարը:

Այո: Եվ ոչ միայն այստեղ: Խոսելով մի հեղինակի մասին, դրվատում է նրա այն գրվածքները, որոնք պատկերում են ժամանակի ոգին, ցույց են տալիս, թե «որպիսի ոք էր Լուդովիկոս ԺԴ, ու իր արքունիքը, և թե ինչպես բաղմապատիկ փառաց ու մեծության հետ խառնված էին նաև ալլեայլ զեղծմունք, զորս թագավորական ծիրանին կծածկեր, կամ կարդարացներ» (Արևմտասկիզբական գրակ. պատմութ., Բ հատոր, էջ 290): Շիլլերի «Վիլհելմ Տելլը» վերլուծելիս շեշտում է «բռնավորին կենաց դեմ մտածված և ի գործ դրված դավադրությունը» (նույն տեղում, էջ 457): Բայրոնի սխրանքն էլ շերմություն է գնահատում: Նա մահանում է «ի Միսոլունկի, ուր գացեր էր Պա՛յրըն ազատության պատճառով ոտք ելլող հունաց օգնելու համար» (նույն տեղում, էջ 507):

Եթե եռմիասնությունը չպահպանելու համար գրականագետը թեթև կշտամբում է Շեքսպիրին, ապա «Հուլիոս Կեսարի» արժեքավորման հարցում լիովին համամիտ է ժողովրդի ազատության երգչի հետ. բռնակալը պիտի սպանվի, օրհնյալ է այդպիսի սպանությունը: Ով էլ լինի, ինչպիսի ծառայություններ էլ մատուցի հայրենիքին, եթե նա փորձում է ձեռք բարձրացնել հայրենյաց ազատության վրա, պիտի ոչնչացվի. լավ է մեկը ոչնչացվի, քան թե այդ մեկը բոլորին ստրուկ դարձնի:

Կեսարը, ասում է գրականագետը այդ կուռ հոգվածում, մեծամեծ քաջազործություններով փառավորում է հռոմեացեղացի իշխանությունը: Սակայն «գոհ չլլալով հասարակապետության իշխանությամբը», ուզում է թագավորությունը վերականգնել: Թագավորությունը «ժողովրդյան ատելի բան մըն էր»: Կեսարը դիմում է քաղաքական խաղի. ծերակույտից ոմանք, տարված Կեսարի «առատաձեռն պարգևներով» և իրենց «մեծամեծ ակնկալություններով», դավադրի կողմն են բռնում: Սրանց գլխավորում է «Մարկոս Անտոնիոս հյուպատոսը»: Դավադիրների դեմ մի ամբողջ բանակ կա ազատասերների: Սրանք «ազատության սիրով վառված, կուզեին զԿեսար մեռցնել. ասոնց գլուխ կեցավ Բրուտոս, որ թեպետ Կեսարու մեծ սիրելին էր ու անհարազատ որդին, բայց սակայն հայրենյաց սերը ավելի մեծ սեպելով, միացավ իրեն նման ազատասիրաց հետ զԿեսարը դավաճանելու»: Մի հարմար ժամի, երբ Կեսարը եկավ «ծերակուտի հետ խորհրդի նստելու», հանկարծակի հարձակվեցին նրա վրա չորս կողմից և «զինքը զարկին ու սպանեցին»:

Ապա թարգմանաբար տրվում է այն «հուշակավոր ու գեղեցիկ հատվածը», երբ «Բրուտոս կուգա ժողովրդյան կիմացն Կեսարու մահը»: Այդտեղ է, որ Բրուտոսն ասում է, թե ինքը Կեսարի բարեկամն էր, ոչ

որից պակաս չափով չէր սիրում նրան, բայց ես, ասում է Բրուտոսը, Հոռմն էի նրանից առավել սիրում: Եթե Կեսարը մնար, ամենքս պիտի իրեն գերի մեռնեինք, իսկ եթե Կեսարը մեռներ, ամենքս ազատություն կվայելեինք (տես վերոհիշյալ գրքի Ա հատորի 319 էջը և 1853 թ. «Բազմավեպի» 164 էջը):

Ինչ խոսք, Լուգովիկոս XIV-ի ծիրանին անգոնողը, ազատության մարտիկ Բայրոնի վարքագիծը դրվատողը պատահականորեն չէր ընտրել հիշյալ հատվածը: Ազատության շունչը 19-րդ դարում այնքան էր զորեղացել, որ խաղում էր նաև Մխիթարյան միաբանության փոքրիկ կղզու վրա: Բնորոշ է, որ Շեքսպիրին նվիրված իր ամենածավալուն՝ երրորդ գործում Զարհանալյանը դարձյալ, բացի «Հուլիոս Կեսարից», դիմում է հանճարեղ գրողի մի այնպիսի հոյակապ թատերախաղի, որի մեջ նույնպես այնքան փայլուն կերպով երևան են գալիս մի կողմից այնպիսի «ալլիալյ զեղծմունք, որս թագավորական ծիրանին կծածկեր կամ կարգարացներ» և մյուս կողմից՝ մի յուրօրինակ Վիրճիլի Տեյլ՝ ազատության իմաստասեր և մարտիկ Համլետը:

Խոսենք այս մասին:

Բայց որովհետև անցել է շուրջ մեկ դար, և դիրքն էլ հազվադեպ էրան է դարձել, ավելորդ չենք համարում մի քանի ձևական հանգամանքներ շարադրել՝ ի տեղեկություն ընթերցողների:

Գրականության պատմության Ա հատորի էպոսն Շեքսպիրին նվիրված դրուխը բռնում է 36 մանրատառ էջ և կոչվում է «Անդդիական մատենագրություն»: Ընդգրկում է ԺԶ—ԺԷ դարերը: Ուշագրավ է գլխի ներքին բաժանումը: Հեղինակը այդ երկու դարից վերցրել է երեք գրողի՝ Քրիստափոր Մառլոյին (ինքը գրում է Մարլու), Բեն Զոնսոնին (ինքը գրում է Բենիամին Ճոնսոն) և Շեքսպիրին: Նախ բավական հանգամանորեն գծում է ժամանակի գրական պատկերը, խոսում թատրոնի ու թատերական բանաստեղծության մասին:

Աշխատության մեջ հետադուռող գլխի 36 էջից շուրջ տասը ներածական է: Ապա գալիս են Շեքսպիրի նախորդները՝ Քրիստափոր Մառլոն (1564—1596) և Բեն Զոնսոնը (1574—1637): Կանգ է առնում Մառլոյի «Ֆաուստի» վերլուծության վրա, սակայն նրա գլխավոր արժանիքը համարում է այն, որ նա բացեց պատմական ողբերգությունների հանապարհը, որով ընթանալիս «այնպիսի փառքով Շեքսպիրի նման անձ մը պիտի անմահանա»: Մառլոյին նվիրում է երեք էջ: Նույնքան էլ հատկացնում է Զոնսոնին, որը «խիստ չափավոր էր ողբերգության մեջ, շատ

ավելի նշանավոր երեւցավ ի կատակերգականին»։ Այս ասպարեղում էլ նա կատարելութիւն չէ, ունի թերութիւններ, «գորս ոչ այնչափ իրեն, որչափ ապրած ժամանակին հատուկ սեպեալ է»։ Իսկ ո՞րն է Զոնսոնի պատմական ծառայութիւնը. «Իր գլխավոր արդիւնքը անոր մեջ է, որ իրմե ետքը երեցող կատարելագոյն քերթողաց և մանավանդ Շեքսպիրին առաջնորդ եղած է»։ Զոնսոնին նույնպէս Զարբհանալյանը հատկացնում է Մառլոյի շափ տեղ (300—302 էջերը)։

Եվ այսպիսի նախապատրաստութիւնից հետո միայն, որի առաջին մասը ժամանակի թատերական պատկերն է, իսկ երկրորդը՝ անմահ անգլիացուն նախորդող թատերագրութիւնը, անցնում է բուն Շեքսպիրին (302—321 էջեր)։

Բավական հանգամանորեն շարադրում է Շեքսպիրի կենսագրականը՝ ծննդից մինչև կյանքի մանրամասները, կոնդոն մեկնելը, ապա այնտեղ անցկացրած տարիները՝ իրենց բնորոշ գրական, դերասանական ու կենցաղային իրադարձութիւններով։ Վերադարձը հայրենի քաղաք, ինչպէս կոնդոնում, այնպէս էլ այստեղ՝ առասպելական մարդասիրութիւնն ու համեստութիւնը։ Մահը և թաղումը։ Երբ մեռնում է մեծ քերթողը, «ոչ ոք զգաց այնպիսի հանճար՝ մը անդարման կորուստը. ոչ ոք ի քերթողաց անոր շիրմին վրա գովության խոսք մը զրուցեց կամ ծաղիկ պսակ մի դրավ։ Անանկ անձի մը սուգն ու ցավը միայն իր ընտանյացը մեջ ամփոփված մնաց։ Եվ ոչ ինքն իսկ Շեքսպիրը հուշս մը ուներ ապագայի վրա. իրեն կերևա թե աշխարհիս վրա ունեցածը անզարդ գերեզման մը պիտի ըլլա»։

Սակայն հանճարի մահվանից յոթ տարի անց «Իր թատեր ընկերակից երկու դերասաններ՝ Հեմինճս և Գընտել» Շեքսպիրի ողբերգութիւնների, կատակերգութիւնների և պատմական մանր գրվածքների առաջին հրատարակութեամբ անմահացնում են «անոր հիշատակը»։ Եվ հրատարակիչներն իրենք էլ չեն զգում, որ մի օր ոչ միայն Անգլիան, այլև «Ամենայն Եվրոպեն» պիտի երախտապարտ լինեն իրենց։

Այսպէս ու այսքանով ամփոփում է բանասերը Շեքսպիրի կենսագրականը և անցնում նախ մեծ դրամատուրգի ստեղծագործութիւնների ընդհանուր բնորոշմանը, ապա և «Համլետի» մանրամասն շարադրմանն ու քննարկմանը, որ անում է բավական երկար մեջբերումներով։ Ամենավերջում տալիս է «Հնուիոս Կեսարի» սեղմ վերլուծութիւնը՝ դարձյալ զգալի մեջբերումներով։ (Այս մեջբերումները և վերլուծութիւնը 1853 թվականի «Բազմավեպից» են վերատպված)։

«Համլեախից» կատարված մեջբերումները տրված են աշխարհարար, բացառությամբ մեկ-երկու դարար փոքրիկ նմուշների:

Շեքսպիրի ստեղծագործությունն արժեքավորումը Ջարրհանալյանը սկսում է այն հարցի պատասխանով, թե Շեքսպիրը մահացավ, խաղընկերները հրատարակեցին նրա երկերը, այնուամենայնիվ ի՞նչ բախտի արժանացան այդ երկերը:

Սկսվեց նրանց տարածումը աշխարհով մեկ: Ասես գոյացավ մարդկության համար մի նոր երկինք տիեզերքում, որի նորածագ աստղերը երբեք չէին խամբելու, այլ, ինչպես աշխիւն են անում շատ գիտնականներ աստղերի նորանոր, աննշմար լույսերն ու պայծառությունները, դրանց ակունքները հայտնաբերելով, այդպես էլ քաղաքակիրթ բոլոր երկրներում բանասերներն ու գրականագետները, թարգմանիչներն ու լեզվաբանները, գերասաններն ու մեկնաբանները շարունակ գտնելու էին և գտնում են այդ կենսատու երկերի լույսի ու պայծառության նորանոր ակունքներն ու աղբյուրներ:

Շեքսպիրի մահվանից, նրա միհատորյակի հրատարակությունից հետո սկսվեց իր և իր երկերի անմահությունը, Շեքսպիրը դուրս եկավ Անգլիայից, որը ժամանակին չհասկացավ նրան, մտավ աշխարհ, ուր, քիչ բացառությամբ, համատարած ընդունելություն գտավ: Անգլիացին էլ նոր հայացքով նայեց իր գրողին և հասկացավ նրա հանճարը, սիրեց ու փայփայեց նրան:

Մեջբերենք, հիրավի արժե ամբողջությամբ մեջբերել, Ջարրհանալյանին՝ «Շեքսպիրի հանճարուն վրա համառոտ տեսությունը», քանի որ այդ տեսությունը վերին աստիճանի հետաքրքրական է՝ իբրև մի դար առաջ Շեքսպիրի մասին ասված գիտական ճշմարիտ և գունեղ խոսք:

«Ուր որ հասան Շեքսպիրի թատերական գրվածները, ինչպես երբեմն անհատուկ թարգմանություններով և հապավմամբ կամ հավելվածով, ամեն տեղ հռչակվեցավ ու մեծարվեցավ իր գերագույն հանճարը. և անգղիացի բազմաթիվ և ընտիր մատենագրաց մեջ իբրև հսկա մը երևեցավ Շեքսպիրը, զարմանալի ու անմասն իր հանճարովը և մտաց արգասավորությամբ: Հոմերոսն ևս երեցած քերթողաց մեջ թերևս ամենն ավելի արժանավոր ազգային բանաստեղծի մականունը կրելու. և անոր պես ընդհանրապես զարմացված ու զգածված ամեն օտար ժողովուրդներն. վասն զի ամեն ժամանակաց և ամեն երկրի մարդիկ կճանչըցվին և կգտնվին այն բնավորությանց մեջ, զոր տված են իրենց ներկայացված անձանցը, ու անոնց այլևայլ, բայց ճշգրիտ բարուց նկարա-

գրության մեջ բոլոր մարդկությունը անձնավորել կուտան: Իր նկարնե-
րուն ուշքը և գույներուն կենդանությունը այն աստիճանի է, որ անոնց
պատրանքը ճշմարտութենէն հեռու չմնար: Ամեն անձ իրեն հատուկ ու
մասնավոր բնավորություն մը ունի, որ կարգե գուրս տպավորություն մը
ընելով մեր սրտին վրա, անկարելի կըլլա շփոթել զինքն ուրիշի մը հետ:
Կճանչանք ու կտեսնենք զինքը. թե խոսելու ըլլա և թե գործե, միշտ
նույնն է. և այնպէս ճիշտ, որ անկարելի կըլլա ուրիշ կերպով նկատել
զինքը: Ասիկա է Շեքսպիրի գլխավոր արդշունքը, և որուն չէին կըրցած
հասնիլ իրմե առաջ եղող քերթողք. վասն զի ինքը միայն հաջողեցաւ չէ
թե միայն ձեացնել ու կերպավորել իր մեջ բերած անձինքը, այլ նաև
կարծես թե հոգի մը տալ անոնց: Բուն և ճշմարիտ հանճար ունեցող ան-
ձանց հատուկ է այսպիսի կերպով տեսնել, զգալ և նկարագրել զբնու-
թյուն*:

Եւ հիրավի, զժվարին պիտի ըլլա գտնել քերթող մը այնպիսի թատե-
րական անձինք ներկայացնող, որպիսիք ոմանք են խանդակաթն Ռոմեո,
տխրազգածն Համլէթ, թշվառ թագավոր Լեար, փառասերն Մեքպլթ, նա-
խանձահուլզն Օթելլո և քաղաքագետն Հոփքարտ Գ: Այս նկարագրներեն
ոմանք բուն պատմական են, այլք՝ հին ավանդներեն փոխ առնված,
ոմանք առասպելախառն և ուրիշներն ալ իրմեն առաջ թատերական քեր-
թողաց հետևողություն. բայց հիմա ամենքն ալ Շեքսպիրի կպատկանին:
Սակայն ամենն ավելի հատուկ է իրեն այն շնորհքը, փափկությունն ու
մեծավայելությունը, զոր մեջ բերած գեղեցիկ սեռին կուտա: Այս ամէն
հատկություններն անով ավելի զգալի ու զարմանքի նյութ կըլլան, եթե
քերթողին ժամանակը նկատենք. վասն զի իր քնարը բարբարոսության
դեպի քաղաքակրթություն անցքն է: Ո՛րչափ քաղցր ու խանդաղատական
է Ջուլիետ, որ իր պարզությանը մեջ չկրնար համտալ, թե ի՞նչպէս սերը
կրնա հանցանք ըլլալ, և սիրուն զմայլմանը մեջ չըկրնար լսել ներքին
ձայնին, որ կվկայե, թե հարսանեկան առագաստը իրեն գերեզմանը պի-
տի ըլլա: Ո՛ւր գտեր է զՄիրանդա, որ Եվայի ու Կալագեայի մը նման,
սուրբ և ողջախոս սիրո մը ազդեցությամբն, նոր կյանք մը կզգենու, և
շնորհաց, ազնվության և բարության սակավագուտ գանձերն իր վրա
կմիացնե: Եթե Սոփոկլի Անտիգոնեն ազգած է Շեքսպիրի զգարմանա-
լին Կորտելիա, որ իր գեղեցիկ անձնանվիրությամբն չգարհուրի որ հար-
համարհանաց, ոչ մի ձախորդութենէ կամ հաղետից և հապաշնորհու-
թենն, ուսկի՞ց առած է այնչափ նորանոր բարուց առաջին գաղափարը,

* Խառնվածք, բնավորություն:

ինչպես են Տեսնողեն, Իմողեն, Եսսիքա, Օֆելիյ Չղանդաղինք ըսել, թե միայն Շեխսարիբի սրտեն։ Ինքն իսկ քերթողն կիսոստովանի, թե որչափ զգայուն և դյուրազգած եղած է առ սեր. և այն ամեն շնորհքն ու առաքինություններն զորս նկատեր կամ հերազեր էր երկրիս վրա, կիսխաղրին զինքը այն տեսարանին վրա, զոր կուզեր ներկայացնել, նման այն նկարչին, որ պատատի վրա կուզե անցրնել իր սրտին մեջ դրոշմված ու միշտ աչքին զիմացն կենդանի եղող առարկաները։ Որչափ զորավոր է ազավորությունը, այնչափ ալ կենդանի ու ճշգրտամեման իր պատկերը։

Բարուց նկարագրեն դատ, դարմանալի են ի Շեխսարիբ մտածությունը և բացատրությունը։ Իր գրչին տակ հինցած ու սովորական մտածությունը մը բացատրության կերպովը այնպես կառուղանա ու կաղնվանա, որ բոլորովին նոր ու բանաստեղծական դուրսվածքի մը կերպարանք կառնու...

Շեխսարիբի հանճարը այլևայլ աստիճանով կերենա իր հորինած թատերերգությանց մեջ, որոնք ընդ ողբերգություն և ընդ կատակերգություն երեսունեկից են թվով։ Անոնց ամենուն մեջն ալ առաջին կարգի գեղեցկությունը կնշմարվին...» (Արևմտասլրուպական գրականության պատմություն, հատ. Ա, էջ 307—308)։

Այս տեսությունից հետո, որ Շեքսպիրի ընդգրկումների կենդանաշունչ և ինքնատիպ մեկնարանություն է, գրականագետը դիմում է կոնկրետ օրինակի։ Ասածը ուզում է համոզիչ դարձնել օրինակով. «այս համառոտ տեսությունն ընելիս ետքը մեր ընթերցողաց աչքին առջև դնենք իր գրվածքներեն մեկը, հորում ամենեն ավելի ցրցուցած է իր մտաց տարօրինակ մեծությունը, այսինքն Համլետի ողբերգությունը»։

Մեջընդմեջ շարադրելով պիեսի բովանդակությունը և շարադրանքի վերլուծությունը տալով, ընդամին ակնդետ հետևելով Համլետի հոգու ելևէջներին, Զարբհանալյանը խոսքն ամփոփում է այսպիսի եզրակացությամբ Շեքսպիրի մասին. «...Գրեթե առանց փնտրելու, թատերական զարմանալի արդյունքներ և տեսարաններ իր գրչեն կելլին իր կարգե դուրս և խկատիպ հանճարուն արդյամբը»։

Այնտեղ, ուր ումանք տեսնում էին լսկ վանդոն ու տհաճը, Զարբհանալյանը հանճարի արվեստ է նկատում։ «Ո՞վ կրնա,— գրել է մեկը,— կողկակարներու, դերձակներու, դիաթաղներու և խառնիճաղանձին մեջեն ամենեն ստորին մարդիկներուն խոսած ու ռամկական խոսքերը հաճությամբ մտիկ ընել ու իրենց խաղերը առանց զգվելու տեսնել։ Գիտնականը «Համլետի» վերլուծության մեջ ուղղակի պատասխանում է այս տո-

ղերի հեղինակին: Թեև, հարկ է ասել, առանց իր միտքը ընդարձակորեն բացելու. «Այն օրն, հորում օրիորդի հուղարկավորութունը կկատարվի, Համլե կդառնա ու գերեզմանատունն անցնելով կտեսնե գերեզման փորողները ու անոնց հետ կխոսի: Հո՛ն է Շեքսպիրի ներկայացուցած փրկասփայլական տեսարանը, որուն համար շատերեն մեղադրված է, և սակայն մարդու սիրտը մեծամեծ ու գեղեցիկ մտածությամբքը կլեցնեն»:

«Համլետին» հաջորդում է «Հուլիոս Կեսարի» սեղմ վերլուծականը, որի մասին նշեցինք, և որով ավարտվում է գրքի այս գլուխը:

Զարբհանալյանը Շեքսպիրին շարունակ զգում է իր կողքին. հեղինակներին վերլուծելիս հաճախ է վկայաբերում նրան, մի հանգամանք, որ չի անում ուրիշ ոչ մեկի նկատմամբ: Դրանով նույնպես գրականագետը ցույց է տալիս իր անսահման սերը հանճարեղ անգլիացու հանդեպ:

Բերենք այդպիսի վկայակոչումներից մի քանիսը հիշյալ գրքի Բ հատորից:

«Շեքսպիր ... համասար խառնած է իր ողբերգությանցը մեջ վսեմն ու ծիծաղաշարժը, վասն զի կուզեր հաճոյանալ իր ունկնդրացը»:

Շեքսպիրի ժամանակ երևան եկած հեղինակների մեջ «նշանավոր է Սփենսըրը, Շեքսպիրի ժամանակակիցը: Որչափ ալ այս վերջինս իր գեղեցիկ ու աննման հանճարովը բավական է ամբողջ դարու մը գրավորական պարծանքը կաղմելու, նույնը չենք կրնար զրուցել իր ժամանակակից Սփենսըրի համար, թեպետ և իր դարում մարդիկ Համլեթը ողբերգու են վեր կսեպեին զինքը: Բայց եթե Սփենսըր իր ժամանակին զարմանքն եղած է, Շեքսպիր՝ ամեն դարու և ազգաց»:

Սպենսերին (1553—1598) թաղում են վեստմինստերի արքայադասնում և մահարձանի վրա լատիներեն քանդակում, «Անգղիական բանաստեղծութունը, որ իրմով կյանք ստացած է, կվախնա անոր հետ մեկտեղ մեռնելեն»: Սպենսերի մահվան ժամանակ կենդանի էր Շեքսպիրը: Զարբհանալյանը, բերելով այս տողերը, հարում է. «Ավելորդ է ըսել, թե տաբժամ էր այն երկյուղը, մինչդեռ ևս կենդանի էր Շեքսպիր»:

Շեքսպիրը դառնում է ուսուցիչ, տիպար մեծարվեստ թատերագրության:

Շեքսպիրի մահվանից հետո նրա հայրենիքում մի ժամանակ տիրում են օտար հեղինակների գրվածքները, բայց արմատը և ճշմարիտ ճանապարհը միայն ազգային մեծ պարծանք Շեքսպիրն էր.

«Գոռնելլի, Մոլիերի ու Ռասինի համբավը այնչափ մեծ հռչակ մը ունեցավ հԱնգլիա, որ կարծես թե մոռցնել տվավ իրենց զանմահն Շեք-

քըսրիր. և շատ հանգրիացի քերթողաց սկսան նմանիլ առաջիններուն, դարտուղելով իրենց ազգային մեծ մատենագրին ցուցցած համփին: Այս նմանողութունը խիստ անհաջող ու անկատար կերպով ըլլալուն, գաղիական ախորժակը չկրցավ հաստատուն տեականության արմատ մը ձգել ի Բրիտանիա»:

Շիլլերը նույնպէս տակաւին պատանի հասակից սովորում է Շեքսպիրից. «Ապրուստի համար կարեւոր միջոցներն զուրկ, թագաւորի ծախքովը դատարարականացավ, որ կուզէր զինքը բանակի վիրաբույժ ընէր, որեիցէ գրավորական պարապմունք խոտիվ արգելելով: Շէքսպիրի քերթվածոց օրինակ մը ունէր, և զիշերաց մեծ մասը անոր ընթերցմանը կծախէր Շիլլեր»:

Շիլլերը «եռանդուն աշակերտ մըն է Շէքսպիրի»։ Իսկ ինչո՞վ է աչքի ընկել Շիլլերը, որ դարձել է եռանդուն աշակերտը Շեքսպիրի: — Շիլլերը իր ստեղծագործութիւններով գորովայիր և մեր համակրութիւնը գրավող մի սիրտ է: Ուրեմն և այդպիսին է շատ ավելի մեծ չափով Շեքսպիրը՝ գորովայիր և մեր սրտի հետ խոսող:

«Հովհաննէս Պայլի՝ առաջին կարգի քերթող մը սեպված է իր համազգի բանասերներէն, և հորինած քանի մը թատերախաղուց համար իր սեռին Շէքսպիրը սեպված է»:

Ամփոփենք. ինչպէս որ Զարրհանայանն ինքն է գրել Շեքսպիրի մասին, թէ զրիչն ձեռքն առնելիս «կարծես մարդու բնութենէն դուրս կելլեր, անանկ վեհ՝ դուցազներ զիմացնիս կրեւի, որ ուրիշ ամեն բան մոռցնել կուտա մարդուս», այդպէս էլ բանասերն է Շեքսպիրի մասին խոսելիս մարդկային ամենագոր բնության թելադրանքով մոռանում պայմանական եռմիասնութիւնը: Մեջտեղը մնում են Շեքսպիրի գործերն ու ինքը: Զարրհանայանի խոսքը դառնում է անմիջական, հստակ ու գունեղ, վերլուծութիւնները՝ ինքնուրույն ու ջերմ: Շեքսպիրի շունչը համակել է նաև հայ գրականագետին, որը տալիս է Շեքսպիրի անմահ նրկերի ճշմարիտ վերլուծութիւնը, նրան համարելով աշխարհիս երկրորդ գրողը Հոմերոսից հետո և աշխարհիս առաջին թատերագիրը: